

Allamberganova Nodira Gulmurzaevna,
NukusDPI O'zbek adabiyoti kafedrasida dotsenti
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: farzona-n@mail.ru
ORCID: 0009-0009-3915-2320

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251594>

**“ALPOMISH” SUJETLI EPIK ASARLARNING QIYOSIY TADQIQI
(O‘ZBEK, QORAQALPOQ VA TATAR FOLKLORI MISOLIDA)**

Annotatsiya. Dunyo xalqlari epik merosida voqeaband syujet asosiga qurilgan yirik hajmli epik asarlar muhim o‘rin tutadi. Xususan, turkiy xalqlar og‘zaki ijodida og‘izdan-og‘izga o‘tib, bir necha mingyilliklar davomida sayqallanib kelgan qahramonlik dostonlari nafaqat umumturkiy, balki umumjahon madaniyati va badiiy tafakkuri rivojiga ham sezilarli ta’sir etgan. “Alpomish” dostoni klassik eposning yorqin namunasi va millat o‘zligini namoyon etadigan adabiy-estetik obida bo‘lgani uchun unda xalqning ma’naviy-ruhiy qudrati, madaniyati, mustahkam irodasi, yuksak ideallari ifodasi mujassamlashgan.

Mazkur maqolada O‘zbek va qoraqalpoq folklorida doston shaklida hamda tatar folklorida alplik hikoyati shaklida turli versiya hamda variantlarda yetib kelgan “Alpomish” sujetli epik asarlar qiyosiy tahlil qilinib, ulardagi umumiyliklar va o‘ziga xosliklar aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: folklor, qahramonlik dostoni, bosh qahramon, alplik hikoyati, sujet, motiv, qiyosiy tahlil.

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ С СЮЖЕТОМ
«АЛПОМЫШ»
(НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКСКОГО, КАРАКАЛПАКСКОГО И ТАТАРСКОГО ФОЛЬКЛОРА)**

Аннотация. В эпическом наследии народов мира важное место занимают крупные эпические произведения, основанные на событийном сюжете. В частности, героические дастаны тюркских народов, передававшиеся из уст в уста и совершенствовавшиеся на протяжении тысячелетий, оказали значительное влияние не только на общетюркскую, но и на мировую культуру и художественное мышление. Дастан «Алпомыш» является ярким образцом классического эпоса и литературно-эстетическим памятником, отражающим национальную самобытность народа, его духовную силу, культуру, стойкость и высокие идеалы. В данной статье проводится сравнительный анализ эпических произведений с сюжетом «Алпомыш», сохранившихся в узбекском и каракалпакском фольклоре в форме дастана, а в татарском фольклоре — в форме богатырского сказания, выявляются их общие и специфические особенности.

Ключевые слова: фольклор, героический дастан, главный герой, богатырское сказание, сюжет, мотив, сравнительный анализ.

**A COMPARATIVE STUDY OF EPIC WORKS BASED ON THE “ALPOMISH” PLOT
(ON THE EXAMPLE OF UZBEK, KARAKALPAK, AND TATAR FOLKLORE)**

Abstract. Large-scale epic works based on event-centered plots occupy an important place in the epic heritage of the peoples of the world. In particular, heroic epics of the Turkic peoples, transmitted orally and polished over thousands of years, have had a significant influence not only on the common Turkic culture but also on world culture and artistic thought. The epic “Alpomish” is a vivid example of

the classical epic tradition and a literary-aesthetic monument reflecting the spiritual power, culture, strong will, and high ideals of the nation. This article comparatively analyzes epic works with the "Alpomish" plot preserved in Uzbek and Karakalpak folklore in the form of dastans, and in Tatar folklore in the form of heroic tales, identifying their common and distinctive features.

Keywords: *folklore, heroic epic, main hero, heroic tale, plot, motif, comparative analysis.*

Kirish. Dunyo xalqlari epik merosida voqeaband syujet asosiga qurilgan yirik hajmli epik asarlar muhim o'rin tutadi. Xususan, turkiy xalqlar og'zaki ijodida og'zdan-og'izga o'tib, bir necha mingyilliklar davomida sayqallanib kelgan qahramonlik dostonlari nafaqat umumturkiy, balki umumjahon madaniyati va badiiy tafakkuri rivojiga ham sezilarli ta'sir etgan. "Alpomish" dostoni klassik eposning yorqin namunasi va millat o'zligini namoyon etadigan adabiy-estetik obida bo'lgani uchun unda xalqning ma'naviy-ruhiy qudrati, madaniyati, mustahkam irodasi, yuksak ideallari ifodasi mujassamlashgan. Shu bois, jahon folklorshunosligida qahramonlik eposining yaratilishi, epik syujet genezisi va tipologiyasi, poetikasi, matniy qurilishida nasriy va she'riy parchalar almashinuvi, obrazlar tizimi, baxshi (jirov, oqin) va baxshichilik, ularning ijro usullari, folklor matnlarida so'zga munosabat masalalarini tadqiq etish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan "Alpomish" turkum dostonlari tarixiy ahamiyati va badiiy qiymati hamisha ko'plab folklorshunos, adabiyotshunos, faylasuf, tarixchi hamda etnograflarning e'tiborini o'ziga jalb qilgan. Jumladan, turkiy xalqlar eposini tadqiq etishda A.K.Borovkov, V.M.Jirmunskiy, H.V. Paksoy, K.Rayxl, Metin Ergun, In Gyong O singari jahon olimlarining xizmatlari beqiyos.

"Alpomish" nomi bilan bog'liq epik asarlar milliy folklorshunosliklarda ham muayyan darajada tadqiq qilingan. O'zbek folklorshunoslaridan G'.O.Yunusov, H.T.Zarifov, T.Mirzaev, O.Madaev, S.Ro'zimboev, M.Jo'raev, I.Yormatov, Sh.Turdimov, J.Eshonqulov kabi olimlar dostonni turli yo'nalishda o'rgangan bo'lsalar, mazkur badiiy obida I.T.Sag'itov, N.Davqaraev, Q.Ayimbetov, Q.Maqqetov, S.Bahadirova, J.Xoshniyazov, K.Allambergenov kabi qoraqalpoq folklorshunos olimlari tomonidan ham tadqiq etilgan. Tatar folklorshunoslaridan F.Urmenchev F.Axmetovalar bu borada yirik tadqiqotlarni amalga oshirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy hamda motiv tahlili metodlaridan foydalanildi. O'zbek, qoraqalpoq va tatar folkloridagi "Alpomish" sujetli epik asarlar syujet qurilishi, obrazlar tizimi, motivlar talqini va poetik xususiyatlari asosida o'zaro qiyoslandi. Tadqiqot jarayonida folklor matnlarini tekstologik tahlil qilish, milliy versiyalardagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlash, ularning tarixiy-genetik aloqalarini yoritishga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, folklorshunos olimlarning ilmiy qarashlari va mavjud nazariy manbalar asosida ilmiy xulosalar chiqarildi.

Tahlil va natijalar. Dunyo folklorshunosligida "Alpomish" dostonini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar ham anchagina. Masalan, turk folklorshunosligida Metin Ergunning "Bamsi Biyrek ile "Alpamis" destaninin co'grafyasi" nomli tadqiqoti Alpomish dostonini qiyosiy o'rganish yuzasidan amalga oshirilgan yirik tadqiqotlardan sananadi.

O'zbek folklorshunosligida ham qiyosiy-tipologik metod asosida bir qator ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Masalan, "Atoqli folklorshunos olim H.T.Zarifovning o'zbek xalq dostonlarining tarixiy asoslariga doir tadqiqotlarida, M.Afzalov, G'.Jalolov, K.Imomov, X.Egamovlarning o'zbek xalq ertaklarining janr xususiyatlari, genezisi va badiiyatiga doir ilmiy asarlarida, shuningdek, M.Saidov, M.Murodov, T.Mirzaev, S.Ro'zimboev, H.Abdullaevlarning dostonchilik an'analari, dostonlar syujeti va

obrazlari tarkibini o'rganishga bag'ishlangan ishlarida o'zbek folklori asarlarini Markaziy Osiyo va hatto, jahon xalqlari og'zaki badiiy ijodi namunalari bilan qiyosiy tahlilga tortish tajribasi faol qo'llanildi" (Jo'raev & Eshonqulov, 2017, b.92).

Xalq dostonlarini qiyosiy tadqiq etish tajribasi qoraqalpoq folklorshunosligida ham shakllandi va rivojlandi. I.Sag'itovning "Qaraqalpaq xalqining qahramonlik eposi (Qoraqalpoq eposini boshqa turkiy tilli xalqlarning eposi bilan qiyosiy o'rganish)" mavzusidagi filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi qoraqalpoq folklorshunosligida birinchilardan bo'lib qiyosiy-tipologik metod asosidagi ko'lamli tadqiqot bo'ldi. Mazkur tadqiqotning uchinchi bobi bevosita "Alpomish" dostonining versiya va variantlariga bag'ishlangan bo'lib, unda dostonning qoraqalpoq, o'zbek, qozoq versiyalarining o'xshashliklari va o'ziga xosliklari qiyoslash usuli orqali keng yoritiladi (Сағитов, 1962, б.333).

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mazkur dostonning dunyo folklorshunosligida o'rganilishida tarjimalarning o'rni beqiyos. Dostonning Jiyemurod Jirov varianti Divaev tomonidan birinchi marta rus tiliga tarjima va izohlari bilan arab imlosida bosilib chiqqach, turkiy xalqlarning shu nomli epik asari folklorshunoslar uchun tadqiqot obyektiga aylangan. Masalan, professor Hasan Poksoyning Buyuk Britaniya ilm dargohlarida yaratgan dastlabki yirik asari "Alpomish" O'rta Osiyoning o'zligi rus hukmi ostida" deb nomlangan bo'lib, mazkur tadqiqot aynan A.Divaev nashri asosida amalga oshirilgan. Tadqiqot natijalari ingliz va turk tillarida kitob holida nashr etilgan (Paksoy H.B. 1989, ;

Shuningdek, o'zbek folklorshunos olimi Anvar Bo'ronov tomonidan Alpomish syujetli epik asarlarning tatar, boshqird va oltoy versiyalarining o'zbek tiliga tarjima qilinishi ko'plab qiyosiy aspektida amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqotlarga manba bo'la oladi. Chunki bu tipdagi epik obidalar qiyosiy o'rganilgandagina asar syujetini yorqinroq tasvirlash va milliy o'ziga xosliklarni teranroq anglash imkonini beradi.

Turkiy xalqlar millatlarga ajralib, o'z tili, madaniyati va urf-odatlariga ega bo'lgani kabi yagona manba asosida shakllangan asarlar ham keyinchalik, har bir xalqning sof milliy asarlariga aylanadi va qadrlanadi. Dostonning hech bir versiyasi bir-biridan ko'chirilgan va biri ikkinchisining davomi bo'lolmaydi. Chunki qachonlardir bir qavm, bir elat bo'lib yashagan va keyingi taraqqiyot davrida alohida millat bo'lib shakllangan turkiy xalqlar folklori o'zi mansub millatning belgilarini o'zida namoyon qiladi. Taniqli folklorshunos T.Mirzaev "Alpomish" syujetining yaratilishi haqida shunday deydi: "Alpomish" dostoni variantlarida saqlanib qolgan qadimgi motivlar va tushunchalar olis o'tmish zamonlarda bobo syujet bo'lganidan dalolat beradi (Mirzayev, 1999, b.21).

Folklorshunos M.Jo'rayev "Yoqut qahramonlik eposi Olonxo va o'zbek xalq dostoni "Alpomish" (an'anaviy motivlarning tarixiy va qiyosiy tahlili)" nomli maqolasida: "O'zbek xalq qahramonlik dostoni "Alpomish" syujeti qadimgi turkiy mifologiyaning arxaik an'analari bilan bog'liq bo'lgan folklorning o'ziga xos asari va turkiy xalqlar nomoddiy madaniy merosining eng yaxshi namunalaridan biridir. Bu dostonning o'ziga xos milliy variantlari qozoq, qoraqalpoq, tatar, boshqird, oltoy, no'g'ay, tojik xalq og'zaki ijodida qayd etilgan, "Qo'rqut ota kitobi"da bayon etilgan o'g'uz varianti ham ma'lum" (Жыраев, 2013),- deya "Alpomish" dostoni syujetining deyarli barcha turkiy xalqlar og'zaki ijodida ham mavjudligini ta'kidlab o'tsa, folklorshunos R.G.Yagfarov: "Barcha turkiy xalqlarda "Alpomish"ning asosiy syujet liniyasi o'zgarishsiz qoladi",-deya mazkur asarlarning bir syujetdan o'sib chiqqaniga e'tibor qaratadi (Ягафаров, 2007).

Turkiy xalqlarning birligining ramzi bo'lgan va ularning umummilliy merosi hisoblangan "Alpomish" dostoni haqida folklorshunos Hasan Paksoy shunday fikr bildiradi: "Alpamish bir Türk dostonidir - edebi-sözlü tarihtir - ve Orta Asya Türk sözlü edebiyatının başlıca öneklerindedir. Sahiplerinin ve yaratıcılarının etnik kimlik, tarih, gelenekler ve değer düzenlerinin en önemli kaynağıdır. Çoğunlukla şiir şeklinde olan Alpamish destanı Doğu Altaylar'dan Batı Urallar'a ve güneyde Türkistan'a kadarki alanda bilinir ve anlatılır. Türk toplumlarının özgürlük uğraşlarının anısını kutlar. Destanın derlenmesine neden olan olayların çok eski bir döneme ait olduğunu düşünmek güç değildir; ...Destanın Boz Atlı Bamsı Beyrek'in Hikâyesi adını taşıyan belli başlı değişkenlerinden biri Dede Korkut Kitabı'nın bir kısmını oluşturur ve Azerbaycan ile Anadolu'da bilinir. Alpamish Orta Asya'nın her yerinde paylaşılan bir dstandır ve onu bilmek kimliğin ve millî gururun ayrılmaz bir parçasıdır" (Paksoy, 1989, b.11).

Darhaqiqat, turkiylar uchun o'zlikni anglash va milliy g'urur ramzi hisoblangan "Alpomish" dostonining versiya va variantlarini to'plash, yozib olish va uni turli aspektlarda o'rganish milliy folklorshunoslikda o'ziga xos shakllarda davom etib kelmoqda.

Alpomish – turkiy xalqlarning eng qadimiy va milliy qahramonlaridan bo'lib, tatar folklorida ham uning bir qancha variantlari uchraydi va mazkur qahramonlik ijod naminalarini o'rganish XX asrning 80-yillariga to'g'ri keladi. Tatar xalq qahramonlik eposlari haqidagi birinchi yirik tadqiqot F.Urmenchevning tatar qahramonlik eposlarini o'rganishga bag'ishlangan monografiyasi bo'ldi.

Flora Vagipovna Axmetova tomonidan tatar tilida "Tatar eposi. Dostonlar" nomi bilan 2004-yili nashr qilingan kitob esa tatar xalq epik merosiga bag'ishlangan tadqiqotlar ichida o'zining ko'lamdorligi bilan ajralib turadi. Kitobga tatar xalqining juda katta epik merosi jamlangan. Izohlar, sharhlar yozilganligi, har bir og'zaki ijod namunasi yozib olinishi va o'rganilishi haqida ma'lumotlar berilganligi kitobning ilmiy qimmatini yana-da oshiradi. U uch qismdan iborat bo'lib, birinchi bo'lim "Muhabbat dostonlari" deb ataladi va unga "Yusuf qissasi", "Sayfulmulk", "Tohir bilan Zuhro", "Layli bilan Majnun" kabi romanik dostonlar kiritiladi. Ikkinchi bo'lim "Tarixiy dostonlar" deb ataladi va unda tatar xalq og'zaki ijodiga mansub "Idege", "Tuktamishxan", "Abilqasim", "Kuplandi" kabi tarixiy dostonlar o'rin olgan. Uchinchi qism "Alplik hikoyatlari" deb atalgan bo'lib, bu bo'limda "Alipmamshan", "Alpamisha", "Alpansha hikoyati", "Alfamish", "Meshak Alip", "Aq Kubak" kabi hikoyatlar keltiriladi.

Tatar folklorshunoslarining ma'lumotlariga ko'ra, "Alpomish" syujeti bilan bog'liq yozib olingan o'n ikkita variant mavjud bo'lib, ular, asosan, uch turkumga bo'lib o'rganilgan. Birinchi turkum Sibir versiyasi unga "Alipmamshan", "Altmamshan", "Atmamshan alip" nomlari bilan ataladigan 6 ta variant kiradi. Ikkinchi turkumni "Alpamsha", (Alpansha) nomi bilan atalgan va Qozon tatarlari orasida tarqalgan to'rt variant tashkil qiladi. Uchinchi turkumni Qozonda bir necha marta nashr qilingan "Qissasi Alfamish" va undan tarqalgan "Alfamish" varianti tashkil qiladi (Axmetova, 2004, 6.485).

Tatar xalq og'zaki ijodining epik ijodi mahsuli bo'lgan mazkur hikoyatlar syujet qurilishi jihatidan o'zbek va qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari "Alpomish" syujetiga yaqin turadi. Ulardagi farzandsizlik, qahramonning tug'ilishi, sinov, safar, qahramonning qaytishi kabi motivlar milliy versiyalarning o'xshashliklarini ko'rsatib turadi. O'zbek va qoraqalpoq versiyalari hajman katta va doston shaklida yozilgani bois, tatar xalq alplik hikoyatlaridan syujetning ko'pqirraligi bilan ajralib turadi. Masalan, "Alipmamshan" hikoyasi: "Alipmamshanning otasi Aytubi xon bo'lgan, onasi Ko'nersuluv bo'lgan, singlisi Qarlig'achsuluv, xotini Marjonsuluv bo'lgan ekan", - deb boshlansa, "Alpansha hikoyati"da Alpomish uchta aka-ukaning uchinchisi deb ko'rsatiladi: "Burun-burun zamonda

butun dunyoga o‘z kuch-qudrati bilan tanilgan podsho bor edi. Bu podshoning uch o‘g‘li bo‘lib, eng kattasi Mustafo, o‘rtanchasi Koltaf, eng kichkinasi Alpansha ismli edi”,- deb boshlanadi. Mazkur kitobdan o‘rin olgan “Alfamish” hikoyati esa “Alfamish degan kishining otasi bir boy kishi bo‘ladi. Boybo‘ri degan bo‘ladi. Bolasi bo‘lmaydi. Bolasi bo‘limgach, akasining bir bolasini oladi. Tug‘ishganinikini. Asrab olishga oladi. Bu bola juda-juda zo‘r bo‘ladi... Ismi Oltan” (Axmetova, 2004, 6.516).

Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li tilidan yozib olingan “Alpomish” dostoni esa quyidagicha boshlanadi: “Burungi o‘tgan zamonda, o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot elida Dobonbiy degan o‘tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o‘g‘il farzand paydo bo‘ldi. Alpinbiydan tag‘i ikki o‘g‘il paydo bo‘ldi: kattakonining otini Boybo‘ri qo‘ydi, kicgkinasining otini Boysari qo‘ydi. Boybo‘ri bilan Boysari ikkovi katta bo‘ldi. Boybo‘ri boy edi, Boysari shoy edi. Bul ikkovi ham farzandsiz bo‘ldi” (Alpomish, 2010, b.12).

Qoraqalpoq folklorshunosligida yozib olingan “Alpomish” dostonining Xojambergen Niyazov varianti shunday boshlanadi: “Ertadagi ayyom zamonda, Ul zamonning qadimida, Jiydali Boysun xalqida, Qo‘ng‘irot degan el edi, urug‘i edi irg‘aqli, Boybo‘ri, Boysari degan ikki tengdosh boy bo‘lib, bular dunyoga keldi” (Qaraqalpoq folklori, 2007, b.5).

Mazkur dostonning boshqird versiyasi shunday boshlanadi: “Qadim o‘tgan zamonda Aylarxan va Aqqubyaqxon qo‘shni bo‘lib yashagan, ikkisi juda qalin do‘st ekan. Ular birga ovga chiqar, ot minishda, kurashda, doston aytishda musobaqa o‘ynar, birga o‘yin-kulgu bilan vaqtichog‘lik qilishar ekan. Ammo ularning har ikkisining ham farzandi yo‘q ekan va bu ularni doim qayg‘uga solar ekan” (Бўронов, 2020, 6.43). Yuqoridagi misollar “Alpomish” epik asarining milliy versiyalari boshlanmalari bir-biridan farq qilishini ko‘rsatib turibdi, biroq asar boshlanmasidagi asosiy motiv deyarli barchasida farzandsizlik sanaladi. Shuningdek, bosh qahramonlarning otalari ham turli versiyalarda turlicha nomlangani bilan ularning el ustidagi yuksak lavozimli va obro‘li kishilari ekanligiga e‘tibor qaratiladi.

Tatar xalq og‘zaki ijodiga mansub “Alfomish” alplik hikoyati Orenburg o‘lkasi Ilek rayoni Ajurki ovulida Galikaev Shohimardon Xayrulla o‘g‘lidan N.Xisamov tomonidan 1975-yili 12-iyulda yozib olingan. Magnitafon tasmasidan qisqartirib F.Axmetova ko‘chirib olgan nusxa syujet tarkibi jihatidan “Alpomish” dostonining o‘zbek va qoraqalpoq versiyalariga juda yaqin turadi. Mazkur alplik hikoyatida ham bosh qahramonning ismi Alpomish bo‘lib, u Boybo‘rining o‘g‘li. U yoshligidan Boysariboyning qizi Gulbarchinsuluvga unashtirilgan bo‘ladi. Shuningdek, asarda Toychiqxon, Qayqubod, Yodgor, Qaldirg‘och kabi obrazlar tatar xalq alplik hikoyati “Alfamish” bilan dostonning o‘zbek-qoraqalpoq variantlari o‘rtasidagi o‘xshashlikni ta‘minlaydi. Biroq “...dostonlar variantlarida aynanlikday ko‘ringan bir syujet doirasidagi o‘xshashlik, mazmun-mohiyatdagi bir xillikda ularning har biriga tegishli o‘ziga xosliklar, tasvir va ifodalardagi rang-barangliklar mavjuddirki, bu hol variantlarning badiiy-estetik va tasviriy jihatdan biri ikkinchisidan farq qiluvchi, biri biridan go‘zal mustaqil asarlar darajasiga ko‘targan” (Mirzayev, 2015, b.6). Mana shu xususiyatlar har bir milliy versiyalari motivlarini qiyosiy o‘rganish zaruriyatini paydo qiladi. Zero, “Folklor asarlari tahlili motivlar tahlili orqali amalga oshmog‘i kerak. Epik asarlardagi motivlarni aniqlash, har bir motivning boshqa motivlar bilan bog‘liq jihatlarini, ichki harakat va xususiyatlarini, badiiy-estetik tahlil etish folklorshunoslikdagi muhim muammolardan biridir” (Eshonqulov, 2019, b.73).

Yuqorida ta‘kidlaganimiz kabi o‘zbek, qoraqalpoq va tatar versiyalaridagi asosiy syujet chizig‘i birday bo‘lgani sababli syujet unsurlari bo‘lgan motivlar talqinida ham o‘xshashliklar bor. Farzandsizlik, qahramonning tug‘ilishi, ayriliq, safar, sinov, qahramonning qaytishi kabi motivlar ular o‘rtasidagi

uyg'unlikni ta'minlasa, janr va milliy kolorit nuqtai nazaridan mazkur motivlar talqini bir-biridan farqlanadi. Masalan, o'zbek-qoraqalpoq versiyalarida Alpomish tilab olingan farzand bo'lsa, tatar alplik hikoyatida o'z og'asidan bir o'g'ilni (Ultonni) asrab olgan Boybo'ri bir kuni dalaga chiqib, namoz o'qib, xudodan farzand so'raydi. Demak, farzandsizlik motivi hamda bosh qahramonning tilab olingan farzand ekanligi mazkur versiyalarni birlashrituvchi omillardan biri sanaladi.

Dostonning milliy versiya-variantlarida bosh qahramonlar tug'ilishidagi umumiylik otalarning befarzandlik dardida chekkan aziyatlarida ko'rinadi. Yoshlari bir joyga borib qolgan Boybo'ri va Boysari ko'zlariga olam qorong'u, negaki, ularning yer-moliga egalik qiladigan zurriyod yo'q. Taqdirning bu taqazosi kamlik qilganday ba'zilar aka-uka (qoraqalpoq variantlarida do'st) ustidan ochiq-oshkora kulishadi, ma'raka-majlisda chetlatishadi. Shunda ular yaratgandan farzand tilab yolboradi. Birga orzulashadi. Ularning niyatlari shu qadar samimiyki, orzulari xayollarida reallashadi: hali bolalar dunyoga kelmayotib qoz farzandlar unashtiriladi, hatto (qoraqalpoqcha Qurbanboy jirov Tajiboev variantida) to'ylar berishadi. Tirnoqqa zor qahramonlar farzand ilinjida, avvalo, Ollohga tavakkal qiladilar:

Ashilar tawdın giyası,
Jayılar baydın tuyesi,
Bizler olsek, jorajan,
Sabıl qalg'an Baysınnın
Kim boladı iyesi?
Yendigi qalg'an omirde
Qudaydan niyet yeteyik (Ogiz jıraw varianti)

Yana:

Baybori Baysarıg'a: - Koz jasımızdı xalıq aylegen kore ketse, seniń qızıń bolsa, meniń ulım bolsa, yekewimiz shınnan quda bolayıq, jora, – dedi (Qıyas jıraw varianti);

Yana:

Baysarı Bayborige:
Alla taala ońlasa,
Perishteler qollasa,
Sendey baydan ul bolsa,
Bizdey sordan qız bolsa,
Quda bolıp, qatnasıp,
Qudanı salıp arag'a
Yekewimiz quda bolayıq (Karam jıraw varianti)

Yana:

Baysarı Bayborige aytadı:

–Hay, Baybori, bul dunyadan biyperzent oter boldıq. Haqdan bolsa inayat, payg'ambardan shafaqat, pirlerden bolsa karamat, yalg'ız zuriyat dep Haqdan tilek aytayıq (Jiyemurat jıraw varianti) (Qoraqalpoq folklori, 2007, b.733).

Yana:

Boysari turib aytdi: – Tortib olib bo'lmasa, o'g'irlab olib bo'lmasa, sotib olib bo'lmasa, Xudo bizga bermasa, qayoqdan qilamiz taraddi? (Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti) (Alpomish, 2010, b.68].

Xullas, dostonning milliy variantlarida bosh qahramonlar farzandsizlikning achchiq alamini tortgan otalarning Ollohdan yolvorib olgan zurriyodlari sifatida talqin etiladi. Ular tabiatidagi g'ayrioddiy – tez

voyaga yetish, favqulodda kuchlilik, yengilmaslik, bir soʻz bilan aytganda, nazarkardalik xislatlar sababi ham xuddi mana shundan ekanligi badiiy asoslanadi.

Qahramonlarning butun umri davomida muqaddas ruhlar, pirlar va chiltanlar kuzatuvida, ularning madadi bilan qoʻllari baland ekanligi ham asarning qariyb barcha motivlar talqinida namoyon boʻladi. Kutilgan farzandlarning dunyoga kelishi va ularga ism qoʻyish voqeasi mana shu xil motivlarning biri. “Alpomish”ning oʻzbek versiyasidagi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli variantida farzandlar tugʻilishi munosabati bilan oʻtkazilgan qirq kun davom etgan toʻy tarqagach, davraga “tarzi gul yuzli, shirin soʻzli, bir siyosatli kishi qalandar” koʻrinishida kelib, Boyboʻrining oʻgʻliga Hakimbek deb ot qoʻyadi, “oʻng kiftiga besh qoʻlini uradi”. Boysarining qizi otini oy Barchin qoʻyadi. “Ana shunda Shohimardon piri Hakimbekka oy Barchinni atashtirib beshikkerti qilib: “Bu ikkovi er-u xotin boʻlsin, Hakimbek bilan hech bir kishi barobar boʻlolmasin, Ollohu akbar”, – deb fotihani betiga tortdi” (Alpomish, 2010, b.70).

Dostonning Berdi baxshi tomonidan kuylangan variantida farzandlarga ot qoʻyish amali Xizr bobo tomonidan bajariladi. Boyboʻrining yetti oylik toʻyi yakunida “Hazrati Xizr kelib, oʻgʻlining otini mulla Hakim qoʻydi: – Oʻgʻlingning otini mulla Hakim qoʻydim, maqomi Alpomish boʻlsin; quchogʻiga kelsa, togʻni otib yuboradigan polvon boʻlsin; qilich kesmasin, miltiq oʻtmasin, yov-yaroq kor qilmasin, bir yuz toʻqqiz yoshga kirsin”,- deb fotiha beradi. Xuddi shuncha vaqt – yetti oy davom etgan Boysarining toʻyi nihoyasida ham Xizr bobo paydo boʻlib: “Qizning oti Barchin boʻlsin, mullaga beringlar, mulla Barchin boʻlsin, chochbogʻiga bogʻlab tosh otsa, bir tosh yerga ketsin, jamoli ham bir tosh yerdagini yiqsin”,- deya duo qilib koʻzdan gʻoyib boʻladi”. Kuzatayotganimizdek, ushbu koʻchirmalar qahramonlarimiz onadan tugʻilishlari zahotiyuq Yaratganning irodasi bilan muqaddas ruhlar, xususan, birinchi variantda darvesh koʻrinishidagi Xazrati Ali, ikkinchi variantda Hazrati Xizr bobo, qoraqalpoq variantida nomaʼlum (ammo uning azizligi ayon), ruh eʼtiborida ekanligidan darak beradi. Ushbu hodisalar zamirida xalqning farzandli boʻlish, oila shaʼni-shavkati, oila aʼzolarining quvonchi, orzu-ideallari qadimiy diniy, mifologik tushunchalar vositasida ogʻzaki ijod qonuniyatlari asosida badiiy ifoda topganligiga guvoh boʻlamiz.

Ayriliq motivi ham mazkur milliy versiyalar uchun umumiy hisoblanib, Alpomishning qaligʻi Barchin bilan ayrilish sabablari har bir milliy versiyada oʻziga xos shakllarda taʼriflandi: Fozil Yoʻldosh variantida Boysari zakot munozarasi tuvayli Boysundan chiqib ketsa, qoraqalpoq versiyasida “aqalay quda” tutingan Boybori va Boysarining arazlashganidan, tatar versiyasida Boysari “qadam Alpomishdan keyin farzand koʻrmadi, agar unga biror narsa boʻlsa, qizim Ultonga qoladi”,- degan hadik bilan qizini olib koʻchib ketadi.

Yuqorida taʼkidlaganimiz kabi, tahlilga tortilgan milliy versiyalarda qahramonlarning birday nomlanishi va ular bajaradigan vazifalar mazkur asarlar oʻrtasidagi mushtaraklikni taʼminlashga xizmat qiladi. “Alpomish” dostoni Fozil Yoʻldosh varianti, “Alpamis” dostoni Xojambergen Niyazov varianti va tatar xalq epik ijodiga mansub “Alfomish” alplik hikoyatidagi bosh qahramonlar ismlari bir xilligi asarning asosiy syujeti bir-biriga juda yaqinligini koʻrsatadi. Shu bilan birga qator nooʻxshashliklar ham borki, bular milliy versiyalarning oʻziga xosligini taʼminlashga xizmat qiladi. Masalan, tatar alplik hikoyatida Qorajon obrazi keltirilmagan. Oʻzbek versiyasi Fozil Yoʻldosh variantida bosh qahramonning singlisi Qaldirgʻochoyim boʻlsa, tatar versiyasida Qaldirgʻochoyim Alpomishning qizi deb keltiriladi. Gulbarchinsuluv Alpomish ketgandan keyin bir oʻgʻil va bir qiz koʻradi: “(Alpomish) Er bola boʻlsa, Yodgor deb qoʻyingiz, qiz boʻlsa, oʻzingiz bilasiz, deb ketgan ekan ketar vaqtida. Shunda bir ul bir qiz boʻlgan, Ul bolaning ismin Yodgor, qizning ismini Qaldirgʻoch qoʻyganlar” (Axmetova, 2004, 6.522).

Yuqoridagi tahlillar bosh qahramonlarning milliy versiyalarda birday atalashini, biroq ularning qarindoshlik darajasida muayyan farqlar borligini ko'rsatadi. Shuningdek, o'zbek-qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari hajman katta bo'lgani va syujetning ko'pqirraligi sababli unda ko'plab epizodik obrazlar qatnashganini ta'kidlash joiz. Yartiboy oqsaqol, Qultoy, Surxayl kampir, Kokaman, Dosmambet, Mastan mama kabi obrazlar shular jumlasidandir.

“Alpomish” dostoni turkiy xalqlar versiyalari bir-biridan qanchalik farq qilmasin, bu farqlar dostonlardagi umumiy xususiyatlardan ustunlik qilolmaydi... Dostonlardagi umumiyliklar, ayniqsa, syujetlarda yaqqol ko'rinadi” (Бўронов, 2020, б.19).

Doston versiyalarida syujet umumiyliklaridan yana biri bu – Alpomishning zindonband qilinish voqeasidir.

Dostonning o'zbek versiyasi Fozil Yo'ldosh variantida bu voqealar dostonning ikkinchi qismida, ya'ni Alpomish ikkinchi marta Qalmoq yurtiga safar qilganida beriladi. O'tda kuymas, suvda cho'kmas bahodir Surxayl kampirning hiylasi bilan mast bo'lgach, zindonband qilinadi.

Qoraqalpoq vaersiyasi Xojambergen Niyazov variantida ham bu ikkinchi qism syujetining eng ta'sirli voqealaridan sanaladi. Toychixon bilan kelishib olgan hiylakor kampir (Dostonda Mama obrazi) “...to'qqiz yo'lning darbentidagi zindon ustiga borib, o'tovni qurdi. Yo'lning darbentidagi zindonning og'ziga ko'rpacha tashlab, may to'ldirilgan tulapni keragaga tortib, qizlarga hammasini tushuntirib, Mama telmenglab tura berdi” (Qaraqalpaq folklori, 2007, b.49). E'tibor qilinsa, bu yerda ham bosh qahramon, tengsiz bahodir jangda emas, oddiy bir kampirning hiylasi bilan, maishat va mayga ko'ngil berib zindonband qilinadi.

Tatar xalq alplik hikoyatida ham mazkur syujet saqlangan bo'lib, o'zbek-qoraqalpoq dostonlaridagi kabi batafsil bayon qilinmaydi. Bosh qahramonning tutqinlik voqeasi bu versiyada ham mavjud bo'lib, bunda ham hiylakor kampir vositasida zindonband qilinadi. Tatar versiyasining hajman kichikligini va qismlarga bo'linmagan va bu voqelik Alfamishning Toychixon eliga birinchi marta kelishida sodir bo'ladi: “Taychiq xon bilan Qorako'zoyim qizini o'g'liga olishga va'dalashgan kampir mazkur versiyada ham Alfamishni qirq qiz va ichimlik yordamida mast qilib, besh yuz kishiga chilvir bilan bog'latib asir qiladi (Ахметова, 2004, б.519).

E'tibor qilinsa, har uchala versiyada ham bosh qahramon kampirning hiylasi bilan ayollar va ichkilikka moyilligi uchun asir bo'ladi. Turkiylarning ajdodlari juda qadimdan ichkilikning insonga hamisha kulfat keltirishini, butun boshli qo'shinga qarshi tura oladigan botirning ayol makri bilan asir bo'lishi xalqona va ta'sirli shakl va ifodalarda bayon qilinadi.

Alpomish zindonband qilingach, o'zbek va qoraqalpoq versiyalarida yetti yilvaqt o'tadi; tatar versiyasida zindonda qancha vaqt bo'lganligi aytilmaydi. Biroq bundan keyingi voqealarda ham o'xshashlik va o'ziga xosliklar ko'zga tashlanadi. Masalan, har uchala versiyada ham bosh qahramonga yordam beruvchi cho'pon obrazi bor. Bu obraz o'zbek versiyasida – Qayqubot, qoraqalpoq versiyasida – Ashim, tatar versiyasida – Kiykavat. Toychixonning qizining cho'poni bo'lgan bu obraz Alpomish zindondaligida unga har kuni bitta qo'y berib, uni omon saqlaydi.

Shuningdek, mazkur versiyalarda Alpomish zindonda cholg'u asboblari – o'zbek versiyasida chanqovuz, qoraqalpoq versiyasida shinqobiz, tatar versiyasida sibizg'a va dumbira yasab beradi. Qo'biz va shinqo'biz o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining qadimiy va milliy cholg'u asbobi hisoblansa, sibizg'a va do'mbira tatar xalq milliy cholg'u asboblari sanaladi.

Xulosa. O‘zbek xalq qahramonlik dostoni “Alpomish”, qoraqalpoq xalq qahramonlik dostoni “Alpamis” va tatar xalq alplik hikoyati “Alfamish” asarlarini qiyosiy o‘rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

“Alpomish” nomi bilan bog‘liq syujet o‘zbek va qoraqalpoq folklorida doston shaklida (janrida) bir qancha variantlarda uchraydi. Tatar xalq epik ijodida mazkur syujet qahramonlik ertaklari (Jirmunskiy), qahramonlik dostonlari (Meletinskiy), alplik hikoyatlari (F.Axmetova) nomlari bilan atab kelinadi va kichik nasriy asar shaklida tarqalgan;

O‘zbek va qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari va tatar xalq alplik hikoyatining umumiy syujeti bir xil bo‘lib, syujetning asosiy halqalari bo‘lgan motivlarda ham bir xilliklar uchraydi. Bu asarlar yaratilish jihatidani umimiy bir asosga ega ekanligini ko‘rsatadi;

Alpomishning qahramonliklarini aks ettirgan har bir milliy versiya syujet va asosiy motivlari o‘xshash bo‘lgani holda, o‘zi mansub xalqning ma’naviy olamini yorqin aks ettirishi jihatidan tengsizdir. Shu bois ham o‘zbek, qoraqalpoq, tatar xalqlari orasida keng tarqalgan mazkur ijod namunalari o‘zi mansub xalqning sof milliy asarlari hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. “Alpomish”. (2010). Toshkent: Sharq.
2. Qaraqalpaq folklori. (2007). Nukus: Qaraqalpaqstan.
3. Mirzayev, T. (2015). Biri biridan go‘zal // O‘zbek xalq og‘zaki ijodi yodgorliklari. Toshkent: G‘.G‘ulom.
4. Mirzayev, T. (1999) “Alpomish” dostoni, uning versiya va variantlari// “Alpomish” – o‘zbek xalq qahramonlik eposi. Toshkent: Fan.
5. Жураев М. Якутский героический эпос олонхо и узбекский народный дастан “Алпамыш”//Якутский героический эпос “Олонхо” – шедевр устного и нематериального наследия человечества в контексте эпосов народов мира международная научная конференция (18-20 июня 2013 г., Якутск).
6. Jo‘raev M., Eshonqulov J. (2017) Folklorshunoslikka kirish. (O‘quv qo‘llanma). – Toshkent: Barkamol fayz media,
7. Eshonqulov, J. (2019). Mif va badiiy talqin. Toshkent: Fan.
8. Ахметова Флора Вагиповна. (2004) Татар эпосы. Дастаннар. Казань.
9. Урменче Ф. (2005)Тюркский героический эпосСравнительно-исторические очерки. Казань.
10. Бўронов, А. (2020). “Алпомиш” дostonи туркий халклар версиялари. Тошент: Мухаррир.
11. Ягафаров Ринат Галимьянович. (2007) Башкирский народный эпос “Алпамыша и Барсынхылу”:генезис, специфика, поэтика. Атореферат. Казань.
12. Сағитов И. (1962) Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы: Филол. илим. докт. ... дис. – Нукус.
13. Paksoy H.B. (1989) ALPAMIŞ Rus Yönetimi Altında Orta Asya Kimliği. AACAR (Orta Asya Araştırmalarını Geliştirme Derneği) Kitap Dizisi. – HARTFORD: Connecticut Birinci AACAR basımı.